CONCLUZIILE AVOCATULUI GENERAL JULIANE KOKOTT prezentate la 30 septembrie 2010 [1]

I — Introducere

1. Este compatibilă cu drepturile fundamentale comunitare luarea în considerare a sexului persoanei asigurate ca factor de risc la elaborarea contractelor private de asigurare? În esență, aceasta este întrebarea pe care trebuie să o examineze Curtea în prezenta procedură de pronunțare a unei hotărâri preliminare. În acest sens, Curtea trebuie să abordeze pentru prima oară unele dispoziții de fond ale Directivei 2004/113/CE [2], una din așa-numitele directive antidiscriminare [3] care în ultima vreme au făcut obiectul unor controverse.

2. Articolul 5 alineatul (2) din Directiva 2004/113 permite statelor membre să autorizeze diferențe în funcție de sex în materie de prime și de prestații de asigurare în cazul în care sexul reprezintă un factor determinant în evaluarea riscurilor și acest lucru poate fi sprijinit prin date actuariale și statistice pertinente și precise. Numeroase state membre au utilizat această derogare pentru unul sau mai multe tipuri de asigurare.

3. Cour constitutionnelle (Curtea Constituțională) din Belgia urmărește să afle însă dacă această dispoziție a directivei este compatibilă cu dreptul de rang superior al Uniunii, mai precis, cu interdicția discriminării pe criterii de sex consacrată în drepturile fundamentale. Această cerere de pronunțare a unei hotărâri preliminare are la origine o acțiune în anulare împotriva legii belgiene de transpunere a Directivei 2004/113 pentru incompatibilitate cu prevederile constituționale, formulată de Asociația Belgiană a Consumatorilor (Association Belge des Consommateurs) Test-Achats (denumită în continuare „Test-Achats”) și de doi particulari.

1 — Limba originală: germana.

2 — Directiva 2004/113/CE a Consiliului din 13 decembrie 2004 de aplicare a principiului egalității între femei și bărbați privind accesul la bunuri și servicii și furnizarea de bunuri și servicii (JO L 373, p. 37, Ediție specială, 05/vol. 7, p. 135, denumită în continuare „Directiva 2004/113”).

3 — Printre directivele antidiscriminare se mai numără, în plus, Directiva 2000/43/CE a Consiliului din 29 iunie 2000 de punere în aplicare a principiului egalității de tratament între persoane, fără deosebire de rasă sau origine etnică (JO L 180, p. 22, Ediție specială, 20/vol. 1, p. 19), Directiva 2000/78/CE a Consiliului din 27 noiembrie 2000 de creare a unui cadru general în favoarea egalității de tratament în ceea ce privește încadrarea în muncă și ocuparea forței de muncă (JO L 303, p. 16, Ediție specială, 05/vol. 6, p. 7) și Directiva 2006/54/CE a Parlamentului European și a Consiliului din 5 iulie 2006 privind punerea în aplicare a principiului egalității de șanse și al egalității de tratament între bărbați și femei în materie de încadrare în muncă și de muncă (reformă) (JO L 204, p. 23, Ediție specială, 05/vol. 8, p. 262).

II — Cadrul juridic

A — *Dreptul Uniunii*

4. Cadrul juridic comunitar al prezentei cauze este reprezentat de drepturile fundamentale aplicabile la nivelul Uniunii, la care face referire articolul 6 din Tratatul privind Uniunea Europeană. Aceste drepturi fundamentale, astfel cum sunt exprimate în special în Carta drepturilor fundamentale a Uniunii Europene [4], reprezintă criteriul pentru aprecierea validității articolului 5 alineatul (2) din Directiva 2004/113.

Tratatul privind Uniunea Europeană

5. Până la intrarea în vigoare a Tratatului de la Lisabona, la 1 decembrie 2009, Tratatul privind Uniunea Europeană, în versiunea rezultată în urma Tratatului de la Amsterdam, conținea următorul articol 6 (denumit în continuare „articolul 6 UE”):

„(1) Uniunea se întemeiază pe principiile libertății, democrației, respectării drepturilor omului și a libertăților fundamentale, precum și ale statului de drept, principii care sunt comune statelor membre.

(2) Uniunea respectă drepturile fundamentale, astfel cum sunt acestea garantate de Convenția europeană pentru apărarea drepturilor omului și a libertăților fundamentale, semnată la Roma la 4 noiembrie 1950, precum și astfel cum rezultă acestea din tradițiile constituționale comune ale statelor membre, ca principii generale ale dreptului comunitar.

[…]”

6. În versiunea rezultată în urma Tratatului de la Lisabona, articolul 6 din Tratatul privind Uniunea Europeană (denumit în continuare „TUE, noua versiune”) prevede printre altele:

„(1) Uniunea recunoaște drepturile, libertățile și principiile prevăzute în Carta drepturilor fundamentale a Uniunii Europene din 7 decembrie 2000, astfel cum a fost adaptată la 12 decembrie 2007, la Strasbourg, care are aceeași valoare juridică cu cea a tratatelor.

[…]

(3) Drepturile fundamentale, astfel cum sunt garantate prin Convenția europeană pentru apărarea drepturilor omului și a libertăților fundamentale și astfel cum rezultă din tradițiile constituționale comune statelor membre, constituie principii generale ale dreptului Uniunii.”

4 — Carta drepturilor fundamentale a Uniunii Europene a fost proclamată în mod solemn prima oară la 7 decembrie 2000 la Nisa (JO 2000, C 364, p. 1) și a doua oară la 12 decembrie 2007 la Strasbourg (JO 2007, C 303, p. 1 și JO 2010, C 83, p. 389).

Carta drepturilor fundamentale

7. Carta drepturilor fundamentale conține în cuprinsul titlului III dispoziții privind egalitatea. Articolul 20 din cartă, intitulat „Egalitatea în fața legii", prevede:

„Toate persoanele sunt egale în fața legii."

8. Articolul 21 din cartă conține principiul nediscriminării, fiind redactat după cum urmează:

„Se interzice discriminarea de orice fel, bazată pe motive precum sexul, rasa, culoarea, originea etnică sau socială, caracteristicile genetice, limba, religia sau convingerile, opiniile politice sau de orice altă natură, apartenența la o minoritate națională, averea, nașterea, un handicap, vârsta sau orientarea sexuală."

9. În plus, articolul 23 din cartă, intitulat „Egalitatea între femei și bărbați", prevede:

„Egalitatea între femei și bărbați trebuie asigurată în toate domeniile, inclusiv în ceea ce privește încadrarea în muncă, munca și remunerarea."

Directiva 2004/113

10. Directiva 2004/113 se întemeiază pe articolul 13 alineatul (1) CE [devenit articolul 19 alineatul (1) TFUE]. Obiectul acesteia este prevăzut la articolul 1:

„Prezenta directivă are ca obiect formarea unui cadru pentru combaterea discriminării pe criterii de sex în ceea ce privește accesul la bunuri și servicii și furnizarea de bunuri și servicii, în vederea punerii în aplicare, în statele membre, a principiului egalității de tratament între bărbați și femei."

11. O definiție a principiului egalității de tratament în sensul Directivei 2004/113 este prevăzută la articolul 4 alineatul (1) din aceasta:

„În sensul prezentei directive, principiul egalității de tratament între bărbați și femei înseamnă:

(a) că nu poate exista o discriminare directă pe criterii de sex, inclusiv un tratament mai puțin favorabil al femeii pe motive de sarcină și maternitate;

(b) că nu poate exista o discriminare indirectă bazată pe sex."

12. Articolul 5 din Directiva 2004/113, intitulat „Factori actuariali", prevede următoarele:

„(1) Statele membre veghează pentru ca, în toate noile contracte încheiate după 21 decembrie 2007, utilizarea sexului ca factor în calculul primelor și prestărilor în domeniul serviciilor de asigurare și al serviciilor financiare conexe să nu ducă la crearea, pentru cei asigurați, a unor diferențe în materie de prime și prestații.

(2) Sub rezerva alineatului (1), statele membre pot decide, înainte de 21 decembrie 2007, să autorizeze diferențe proporționale în materie de prime și prestații pentru cei asigurați, în cazul în care sexul reprezintă un factor determinant în evaluarea riscurilor, pe baza datelor actuariale și statistice pertinente și precise. Statele membre în cauză informează Comisia cu privire la acestea și veghează ca datele precise privind utilizarea sexului ca factor actuarial determinant să fie colectate, publicate și actualizate periodic. Aceste state membre reexaminează decizia lor în termen de cinci ani după 21 decembrie 2007, ținând seama de raportul Comisiei menționat la articolul 16, și transmit Comisiei rezultatele acestei reexaminări.

(3) În orice caz, cheltuielile legate de sarcină și maternitate nu determină, pentru cei asigurați, diferențe în materie de prime și prestații.

Statele membre pot amâna punerea în aplicare a măsurilor necesare pentru a se conforma prezentului alineat cel mult doi ani după 21 decembrie 2007. În acest caz, statele membre în cauză informează de îndată Comisia cu privire la aceasta."

13. În plus, trebuie să ne referim la preambulul Directivei 2004/113, ale cărei considerente (1), (4), (18) și (19) prevăd următoarele:

„(1) În conformitate cu articolul 6 din Tratatul privind Uniunea Europeană, Uniunea se bazează pe principiile libertății, democrației, respectării drepturilor omului și libertăților fundamentale, precum și al statului de drept, principii comune statelor membre, și respectă drepturile fundamentale, astfel cum sunt garantate de Convenția europeană pentru apărarea drepturilor omului și a libertăților fundamentale și astfel cum rezultă din tradițiile constituționale comune

statelor membre, ca principii generale ale dreptului comunitar.

[…]

(4) Egalitatea între bărbați și femei este un principiu fundamental al Uniunii Europene. Articolele 21 și 23 din Carta drepturilor fundamentale a Uniunii Europene interzic orice formă de discriminare pe criterii de sex și prevăd că egalitatea între bărbați și femei trebuie să fie asigurată în toate domeniile.

[…]

(18) Utilizarea factorilor actuariali în ceea ce privește sexul este foarte răspândită în furnizarea serviciilor de asigurare și a altor servicii financiare conexe. În vederea garantării egalității de tratament între bărbați și femei, utilizarea sexului ca factor actuarial nu ar trebui să creeze, pentru cei asigurați, diferențe în materie de prime și prestații. Pentru a evita o reajustare bruscă a pieței, această regulă ar trebui să se aplice numai pentru noile contracte încheiate după data transpunerii prezentei directive.

(19) Unele categorii de riscuri pot varia în funcție de sex. În anumite cazuri, sexul reprezintă un factor determinant, fără a fi în mod obligatoriu singurul, în cadrul evaluării riscurilor asigurate. În ceea ce privește contractele care reglementează acest tip de riscuri, statele membre pot decide autorizarea derogărilor de la norma privind primele și prestațiile unisex, cu condiția să poată garanta că datele actuariale și statistice subiacente pe care se bazează calculele sunt fiabile, actualizate periodic și puse la dispoziția publicului. Derogările sunt autorizate numai atunci când legislația națională nu a pus încă în aplicare norma privind primele și prestațiile unisex. După cinci ani de la transpunerea prezentei directive, statele membre ar trebui să reexamineze justificarea acestor derogări, ținând seama de datele actuariale și statistice cele mai recente, precum și de un raport prezentat de Comisie după trei ani de la data transpunerii prezentei directive."

B — *Dreptul național*

14. În legislația belgiană este relevantă Legea din 21 decembrie 2007 [5], care este destinată transpunerii Directivei 2004/113 [6]. Această

5 — Legea de modificare a Legii din 10 mai 2007 privind combaterea discriminării între bărbați și femei în ceea ce privește apartenența pe criterii de sex la chestiuni în materie de asigurări (*Moniteur belge* nr. 373 din 31 decembrie 2007, p. 66175).

6 — Acest obiectiv rezultă din articolul 2al Legii din 21 decembrie 2007.

lege conține o versiune nouă a unei dispoziții legale adoptate cu numai câteva luni înainte, mai precis, articolul 10 din Legea din 10 mai 2007 privind combaterea discriminării între femei și bărbați [7], cu aplicabilitate de la 20 decembrie 2007 [8], și anume:

„Articolul 10 § (1). Prin derogare de la articolul 8, se poate face o diferențiere direct proporțională pe criterii de sex în stabilirea primelor și a prestațiilor de asigurări în cazul în care sexul reprezintă un factor determinant în evaluarea riscurilor pe baza datelor actuariale și statistice pertinente și precise.

Această derogare se aplică numai pentru contracte de asigurare de viață în sensul articolului 97 din Legea din 25 iunie 1992 privind contractele de asigurare terestră.

§ 2. În orice caz, cheltuielile legate de sarcină și de maternitate nu pot determina, pentru cei asigurați, după 21 decembrie 2007, diferențe în materie de prime și de prestații.

§ 3. Comisia bancară, financiară și de asigurări colectează datele actuariale și statistice menționate la articolul 1, asigură publicarea acestor date cel târziu la 20 iunie 2008 și ulterior publicarea datelor actualizate la intervale de doi ani și le publică pe pagina sa de internet. Aceste date vor fi actualizate la intervale de doi ani.

Comisia bancară, financiară și de asigurări este autorizată să solicite instituțiilor, întreprinderilor sau persoanelor relevante datele necesare în acest sens. Aceasta determină datele care trebuie transmise, precum și tipul și forma transmiterii acestora.

§ 4. Comisia bancară, financiară și de asigurări transmite Comisiei Europene cel târziu la 21 decembrie 2009 datele de care dispune în temeiul prezentului articol. Aceasta transmite Comisiei Europene datele respective la fiecare actualizare a acestora.

§ 5. Camerele legislative vor evalua înainte de 1 martie 2011 punerea în aplicare a prezentului articol pe baza datelor menționate la alineatele 3 și 4, a raportului Comisiei Europene menționat la articolul 16 din Directiva 2004/113/CE și a situației din celelalte state membre ale Uniunii Europene.

7 — *Moniteur belge* nr. 159 din 30 mai 2007, p. 29031.

8 — Modificarea s-a realizat prin articolul 3 din Legea din 21 decembrie 2007; momentul intrării în vigoare rezultă din articolul 5 din aceasta.

Această evaluare se face pe baza unui raport care va fi prezentat Camerelor legislative, în decurs de doi ani, de către o comisie de evaluare.

Regele desemnează printr-un decret adoptat în cadrul Consiliului de Miniștri modalitățile privind structura și poziția comisiei de evaluare, forma și conținutul raportului.

Comisia va anunța oficial printr-un alt raport efectele prezentului articol asupra situației de pe piață și va evalua și alte criterii de segmentare decât criteriile referitoare la sex.

§ 6. Prezenta dispoziție nu se aplică contractelor de asigurare încheiate în cadrul unei reglementări suplimentare privind asigurarea socială. Pentru aceste contracte se aplică exclusiv articolul 12."

15. În plus, articolul 4 din Legea din 21 decembrie 2007 conține următoarea dispoziție:

„În așteptarea publicării de către Comisia bancară, financiară și de asigurări a datelor actuariale și statistice pertinente și precise în sensul articolului 10 § 3 din Legea din 10 mai 2007 privind combaterea discriminării între femei și bărbați [în versiunea prezentei legi], este permisă o diferențiere directă pe criterii de sex în stabilirea primelor și a prestațiilor în materie de asigurări, în măsura în care acestea sunt justificate obiectiv printr-un scop legitim, iar mijloacele de atingere a acestui scop sunt corespunzătoare și necesare. Comisia bancară, financiară și de asigurări va publica aceste date cel târziu la 20 iunie 2008."

III — Acțiunea principală

16. Pe rolul Cour constitutionnelle a Regatului Belgiei se află o acțiune în anulare a Legii din 21 decembrie 2007. Această acțiune a fost formulată în iunie 2008 de Test-Achats, în calitate de asociație fără scop lucrativ a consumatorilor, precum și de doi particulari.

17. În esență, reclamanții din acțiunea principală susțin că Legea din 21 decembrie 2007 nu este compatibilă cu principiul egalității de tratament între bărbați și femei. Aceasta ar încălca articolele 10, 11 și 11 bis din Constituția belgiană coroborate cu articolul 13 CE, cu Directiva 2004/113, cu articolele 20, 21 și 23 din Carta drepturilor fundamentale, cu

articolul 14 din CEDO [9], cu articolul 26 din Pactul internațional cu privire la drepturile civile și politice [10], precum și cu Convenția internațională privind eliminarea tuturor formelor de discriminare față de femei [11].

18. Cour constitutionnelle constată că legea în litigiu valorifică derogarea de la articolul 5 alineatul (2) din Directiva 2004/113 și astfel obiecțiile reclamanților se aplică și acestei dispoziții din directivă. În aceste împrejurări, Cour constitutionnelle consideră că este necesar să se aprecieze validitatea articolului 5 alineatul (2) din Directiva 2004/113 înainte de a se pronunța privire la acțiunea în anulare pe motive de neconstituționalitate dedusă judecății sale. Cour constitutionnelle recunoaște în mod expres că numai Curtea este competentă să se pronunțe asupra acestei chestiuni privind validitatea. Potrivit articolului 234 alineatul (3) CE (devenit articolul 267 alineatul (3) TFUE), Cour constitutionnelle, ca instanță națională ale cărei decizii nu sunt supuse vreunei căi de atac în dreptul intern, are obligația de a sesiza Curtea.

IV — Cererea de pronunțare a unei hotărâri preliminare și procedura în fața Curții

19. Prin decizia din 18 iunie 2009, Cour constitutionnelle din Belgia a adresat Curții următoarele întrebări preliminare [12]:

„1) Articolul 5 alineatul (2) din Directiva 2004/113/CE este compatibil cu articolul 6 alineatul (2) din Tratatul privind Uniunea Europeană, mai precis, cu principiul egalității și nediscriminării garantat de această dispoziție?

2) În cazul unui răspuns negativ la prima întrebare, același articol 5 alineatul (2) din directivă este incompatibil cu articolul 6 alineatul (2) din Tratatul privind Uniunea Europeană și în cazul în care aplicarea sa

9 — Convenția europeană pentru apărarea drepturilor omului și a libertăților fundamentale (denumită în continuare „CEDO", semnată la Roma la 4 noiembrie 1950). Conform unei jurisprudențe constante, CEDO are o semnificație specială pentru stabilirea standardului în materie de drepturi fundamentale la nivelul Uniunii Europene; a se vedea printre multe altele Hotărârea Curții din 26 iunie 2007, Ordre des barreaux francophones et germanophone și alții (C-305/05, Rep., p. I-5305, punctul 29 și jurisprudența citată); a se vedea de asemenea articolul 6 alineatul (2) UE și articolul 6 alineatul (3) TUE, noua versiune.

10 — Prezentat în vederea semnării la 19 decembrie 1966, intrat în vigoare la 23 martie 1976 (*unts* Bd. 999, p. 171).

11 — Prezentat în vederea semnării la 18 decembrie 1979, intrat în vigoare la 3 septembrie 1981 (*unts* Bd. 1249, p. 13).

12 — Decizia nr. 103/2009, cauza 4486, accesibilă pe site-ul internet al Cour constitutionnelle din Belgia, la adresa: http://www.const-court.be/de/common/home.html (consultată ultima dată la 1 septembrie 2010).

este limitată numai la contractele de asigurare de viaţă?"

20. În cadrul procedurii desfăşurate în faţa Curţii, în afară de Test-Achats, au prezentat observaţii scrise guvernele belgian, irlandez, francez, lituanian, finlandez şi al Regatului Unit, precum şi Consiliul Uniunii Europene şi Comisia Europeană. La şedinţa din 1 iunie 2010 au participat Test-Achats, guvernele belgian, irlandez şi al Regatului Unit, precum şi Consiliul şi Comisia.

V — Apreciere

21. Odată cu articolul 5 alineatul (2), se examinează o dispoziţie a Directivei 2004/113 care nici măcar nu era cuprinsă în propunerea iniţială de directivă a Comisiei [13]. Mai mult, în motivarea propunerii sale de directivă, după o examinare detaliată a problematicii în litigiu în speţă, Comisia s-a decis să nu permită diferenţe pe criterii de sex în materie de prime şi prestaţii, considerându-le incompatibile cu principiul egalităţii de tratament [14].

22. Cu atât mai surprinzătoare este susţinerea vehementă în prezenta cauză de către Comisie a tezei conform căreia articolul 5 alineatul (2) din Directiva 2004/113 nu numai că nu ar conţine o încălcare a principiului egalităţii de tratament între bărbaţi şi femei, ci ar fi tocmai expresia acestui principiu. Comisia nu a putut explica în mod plauzibil, nici măcar la cerere, această schimbare bruscă a părerii sale.

23. Din punctul nostru de vedere, există îndoieli semnificative cu privire la aspectul dacă articolul 5 alineatul (2) din Directiva 2004/113, în versiunea aleasă de Consiliu, este de natură să exprime principiul egalităţii de tratament, în speţă, obligaţia de a nu trata în acelaşi mod situaţii diferite. O dispoziţie având acest obiect ar trebui aplicată în toate statele membre. Astfel, potrivit opiniei legiuitorului Uniunii, articolul 5 alineatul (2) din Directiva 2004/113 ar trebui aplicat numai atunci „când legislaţia naţională nu a pus încă în aplicare norma privind primele şi prestaţiile unisex" [15]. Rezultatul acestei dispoziţii este că în unele state membre bărbaţii şi femeile pot fi trataţi

13 — Propunere de directivă a Consiliului privind aplicarea principiului egalităţii de tratament între bărbaţi şi femei sub aspectul accesului la bunuri şi servicii şi al furnizării acestora, COM (2003) 657 final.

14 — Propunerea Comisiei (citată la nota de subsol 13, p. 7 şi urm., în special în josul p. 9).

15 — A se vedea considerentul (19) al Directivei 2004/113, a patra teză.

diferit în ceea ce privește un produs de asigurare, în timp ce în alte state membre vor fi tratați în același mod cu privire la același produs de asigurare. Este de greu de justificat că o astfel de situație juridică poate să fie expresia principiului de drept comunitar al egalității de tratament.

A — *Cu privire la prima întrebare preliminară*

24. Prin intermediul primei întrebări preliminare, Cour constitutionnelle din Belgia solicită să se stabilească validitatea articolului 5 alineatul (2) din Directiva 2004/113. În esență, aceasta urmărește să afle dacă respectiva dispoziție este compatibilă cu principiul egalității de tratament și nediscriminării.

25. În timp ce Test-Achats consideră că articolul 5 alineatul (2) din Directiva 2004/113 încalcă acest principiu, statele membre care au participat în această procedură și instituțiile Uniunii împărtășesc toate punctul de vedere contrar.

1. Aspecte generale

26. Uniunea Europeană este o Uniune de drept; nici instituțiile Uniunii, nici statele membre nu pot să se sustragă controlului ce vizează conformitatea actelor adoptate de acestea cu „carta constituțională fundamentală" a Uniunii pe care o constituie tratatele [16].

27. Respectarea drepturilor fundamentale și a drepturilor omului este o condiție a legalității tuturor actelor Uniunii [17], întrucât Uniunea se întemeiază pe principiile libertății, respectării drepturilor omului și a libertăților fundamentale precum și pe principiul statului de drept [articolul 6 alineatul (1) UE [18]]. Aceasta respectă drepturile fundamentale, astfel cum sunt garantate de CEDO, precum și astfel cum rezultă din tradițiile constituționale comune ale statelor membre, ca principii generale de drept [articolul 6 alineatul (2) UE [19]].

28. Un rezumat al drepturilor fundamentale garantate la nivel comunitar se găsește în prezent în Carta drepturilor fundamentale a Uniunii Europene, care, de la intrarea în vigoare a Tratatului de la Lisabona, are aceeași

16 — Hotărârea din 23 aprilie 1986, Les Verts/Parlamentul European (294/83, Rec., p. 1339, punctul 23), și Hotărârea din 3 septembrie 2008, Kadi și Al Barakaat International Foundation/Consiliul și Comisia (cunoscută sub denumirea „Kadi", C-402/05 P și C-415/05 P, Rep., p. I-6351, punctul 281).

17 — A se vedea în acest sens Hotărârea Kadi (citată la nota de subsol 16, punctul 285).

18 — Această dispoziție corespunde în prezent articolului 2 TUE, noua versiune.

19 — Această dispoziție corespunde în prezent articolului 6 alineatul (3) TUE, noua versiune.

valoare juridică cu cea a tratatelor [articolul 6 alineatul (1) TUE, noua versiune] [20]. Chiar și în perioada dinaintea intrării în vigoare a Tratatului de la Lisabona, atunci când carta nu producea încă efecte juridice obligatorii similare cu cele ale dreptului primar, aceasta poate fi considerată drept o sursă de recunoaștere pentru protecția drepturilor fundamentale la nivel comunitar [21]; nu în ultimul rând, acest aspect este valabil și atunci când face obiectul examinării un act normativ în care legiuitorul Uniunii face referire la cartă, astfel cum s-a întâmplat în speță în considerentul (4) al Directivei 2004/113 [22].

29. Principiul general al egalității de tratament și al nediscriminării este consacrat la articolul 20 din Carta drepturilor fundamentale, care prevede egalitatea tuturor persoanelor în fața legii. În prezenta cauză, este avut în vedere însă principiul egalității de tratament și nediscriminării între bărbați și femei, care a fost demult recunoscut de Curte ca un principiu fundamental al dreptului Uniunii [23] și în prezent este definit în mod special ca drept fundamental la articolul 21 alineatul (1) și la articolul 23 alineatul (1) din Carta drepturilor fundamentale. În continuare, ne vom referi numai la acest principiu. Întrucât, pentru finalitatea prezentei proceduri, nu există o diferență semnificativă între noțiunile „principiul egalității de tratament", „principiul nediscriminării" și „interdicția discriminării", le vom folosi ca sinonime.

30. Faptul că la articolul 5 alineatul (2) din Directiva 2004/113 legiuitorul Uniunii nu face o diferențiere în funcție de sexul persoanelor asigurate, ci autorizează doar statele membre în acest sens nu influențează în niciun fel compatibilitatea acestei dispoziții cu normele juridice de rang superior, întrucât legiuitorul Uniunii nu poate să autorizeze statele membre să ia măsuri care ar încălca drepturile fundamentale ale Uniunii, iar verificarea acestui aspect face parte din atribuțiile Curții [24].

20 — A se vedea de asemenea Hotărârea din 19 ianuarie 2010, Kücükdeveci (C-555/07, Rep., p. I-365, punctul 22), și Hotărârea din 1 iulie 2010, Knauf Gips/Comisia (C-407/08 P, Rep., p. I-6375, punctul 91).

21 — A se vedea în acest sens Hotărârea din 13 martie 2007, Unibet (C-432/05, Rep., p. I-2271, punctul 37), Hotărârea din 11 decembrie 2007, International Transport Workers' Federation și Finnish Seamen's Union (C-438/05, Rep., p. I-10779, punctele 43 și 44), Hotărârea din 18 decembrie 2007, Laval un Partneri (C-341/05, Rep., p. I-11767, punctele 90 și 91), și Hotărârea din 14 februarie 2008, Dynamic Medien (C-244/06, Rep., p. I-505, punctul 41).

22 — A se vedea în acest sens Hotărârea din 27 iunie 2006, Parlamentul European/Consiliul (cunoscută sub denumirea „Reîntregirea familiei", C-540/03, Rec., p. I-5769, punctul 38).

23 — Hotărârea din 8 aprilie 1976, Defrenne (cunoscută sub denumirea „Defrenne II", 43/75, Rec., p. 455, punctul 12), și Hotărârea din 15 iunie 1978, Defrenne (cunoscută sub denumirea „Defrenne III", 149/77, Rec., p. 1365, punctele 26 și 27).

24 — A se vedea în acest sens Hotărârea Reîntregirea familiei (citată la nota de subsol 22, în special punctele 76, 84, 90 și 103).

2. Importanța fundamentală a principiului egalității de tratament între bărbați și femei

31. În jurisprudența sa constantă, Curtea subliniază importanța fundamentală a principiului egalității de tratament între bărbați și femei [25]. Această importanță este subliniată și în puncte-cheie în tratate, în momentul adoptării Directivei 2004/113, spre exemplu, la articolul 2 CE și la articolul 3 alineatul (2) CE, devenit articolul 2 TUE, noua versiune, la articolul 3 alineatul (3) al doilea paragraf TUE, noua versiune, la articolul 8 TFUE și la articolul 10 TFUE.

32. Cu toate acestea, anumite părți la procedură au încercat să minimalizeze importanța acestui principiu pentru prezenta cauză. Niciunul dintre argumentele aduse în acest sens nu este însă convingător.

33. Contrar opiniei Consiliului și a Comisiei, din temeiul juridic al articolului 13 alineatul (1) CE, pe care se fundamentează Directiva 2004/113, nu rezultă în primul rând faptul că legiuitorul Uniunii ar avea deplină libertate de acțiune la redactarea conținutului măsurilor de combatere a discriminărilor.

34. Evident, la articolul 13 alineatul (1) CE este vorba despre o dispoziție în baza căreia Consiliul „poate" lua „măsuri" pentru combaterea discriminărilor. Din acest motiv, acesta dispune, cu siguranță, de o marjă de apreciere în ceea ce privește oportunitatea, domeniul material de aplicare și conținutul dispozițiilor antidiscriminare ce vor fi adoptate. În cadrul interzicerii abuzului de drept, Consiliul ar putea excepta astfel și prestații individuale, cum sunt asigurările, de la domeniul de aplicare al Directivei 2004/113.

35. Prin Directiva 2004/113, mai precis, prin articolul 5 din aceasta, Consiliul a decis în mod conștient să adopte dispoziții antidiscriminare în materie de asigurări. Astfel de dispoziții ar trebui să se justifice fără restricția unei examinări în lumina dreptului Uniunii de rang superior, în special în lumina drepturilor fundamentale ale Uniunii. Acestea ar trebui să fie „necesare", pentru a ne exprima în termenii articolului 13 alineatul (1) CE [devenit articolul 19 alineatul (1) TFUE], în vederea combaterii discriminărilor și să nu poată duce, la rândul lor, la discriminări. Consiliul nu se poate sustrage acestei examinări menționând lapidar că ar fi putut să nu reacționeze.

36. În al doilea rând, importanța principiului egalității de tratament între bărbați și femei în prezenta cauză nu poate fi diminuată făcând referire la faptul că nu s-ar avea în vedere „un

25 — A se vedea în principal Hotărârile din 26 februarie 1986, Marshall (152/84, Rec., p. 723, punctul 36), și Beets-Proper (262/84, Rec., p. 773, punctul 38); a se vedea în plus Hotărârea din 24 februarie 1994, Roks și alții (C-343/92, Rec., p. I-571, punctul 36), Hotărârea din 6 aprilie 2000, Jørgensen (C-226/98, Rec., p. I-2447, punctul 39), Hotărârea din 20 martie 2003, Kutz-Bauer (C-187/00, Rec., p. I-2741, punctul 60), și Hotărârea din 23 octombrie 2003, Schönheit și Becker (C-4/02 și C-5/02, Rec., p. I-12575, punctul 85).

drept absolut", mai exact, un drept fundamental nelimitat, întrucât, deşi drepturile fundamentale pot fi în general limitate, acestea trebuie luate în considerare drept criteriu pentru examinarea legalităţii actelor normative [26].

37. Cu siguranţă, în anumite circumstanţe, diferenţa de tratament între sexe poate fi justificată. Justificarea unei discriminări *directe* pe criterii de sex, a cărei examinare este avută în vedere în speţă, este însă imaginabilă numai în anumite limite şi trebuie motivată cu atenţie. În niciun caz, legiuitorul Uniunii nu este liber să autorizeze în mod discreţionar derogări de la principiul egalităţii de tratament şi astfel să lipsească de conţinut interdicţia discriminării.

38. Adăugăm că interdicţia discriminărilor pe criterii de sex nu implică, în ceea ce priveşte conţinutul său, vreo concretizare din partea legiuitorului Uniunii. Faptul că legiuitorul Uniunii adoptă uneori măsuri de drept derivat pentru promovarea egalităţii de tratament între bărbaţi şi femei şi pentru combaterea discriminărilor continue dintre aceştia – măsuri pe care, din perspectiva obiectivelor tratatelor [27], chiar *trebuie* să le adopte – nu relativizează importanţa principiului egalităţii de tratament ca drept fundamental şi principiu constituţional al Uniunii Europene, ci subliniază tocmai locul excepţional ocupat de acesta în toate domeniile.

39. Dacă legiuitorul Uniunii ia „măsuri" în sensul articolului 13 alineatul (1) CE [devenit articolul 19 alineatul (1) TFUE] pentru combaterea discriminărilor şi pentru promovarea egalităţii între bărbaţi şi femei, trebuie să facă acest lucru în conformitate cu dispoziţiile principiului egalităţii de tratament a sexelor, consacrat în dreptul primar.

3. Examinarea compatibilităţii articolului 5 alineatul (2) din Directiva 2004/113 cu principiul egalităţii de tratament între bărbaţi şi femei

40. Articolul 5 alineatul (2) din Directiva 2004/113 permite statelor membre, sub

26 — A se vedea, pentru principiul egalităţii de tratament, Hotărârea din 14 iunie 1990, Weiser (C-37/89, Rec., p. I-2395, punctele 13 şi 14), şi Hotărârea din 11 septembrie 2007, Lindorfer/Consiliul (C-227/04 P, Rep., p. I-6767, punctul 51); în acelaşi sens, cu referire la dreptul fundamental la respectarea vieţii de familie, Hotărârea Reîntregirea familiei (citată la nota de subsol 22, în special punctele 76, 90 şi 103).

27 — A se vedea dispoziţiile citate mai sus ale tratatelor (punctul 31 din prezentele concluzii).

rezerva condițiilor prevăzute la respectivul articol, să autorizeze diferențe pe criterii de sex în materie de prime și prestații. Astfel, în contractele de asigurări, dispoziția permite diferențe care vizează în mod direct sexul persoanei asigurate [28].

41. Aceasta nu înseamnă în mod necesar că articolul 5 alineatul (2) din Directiva 2004/113 pregătește calea pentru o discriminare directă pe criterii de sex, interzisă de dreptul Uniunii. Potrivit unei jurisprudențe constante [29], principiul egalității de tratament, respectiv al nediscriminării, a căror expresie specifică este interdicția discriminării pe criterii de sex, impune ca situații comparabile să nu fie tratate în mod diferit și ca situații diferite să nu fie tratate în același mod, cu excepția cazului în care un astfel de tratament este justificat în mod obiectiv [30].

42. Prin urmare, trebuie să se examineze dacă situațiile în care se află bărbații și femeile în ceea ce privește prestațiile în domeniul asigurărilor pot fi diferențiate într-un mod semnificativ din punct de vedere juridic.

43. Elementele care definesc diferite situații și, astfel, caracterul comparabil al acestora trebuie să fie determinate și evaluate în special în funcție de obiectul și de finalitatea actului comunitar care instituie distincția în cauză. În plus, trebuie luate în considerare principiile și obiectivele domeniului din care face parte actul respectiv [31].

44. Astfel cum au precizat în fața Curții mai mulți participanți la procedură, prin articolul 5 alineatul (2) din Directiva 2004/113 trebuie să se aibă în vedere particularitățile în materie de asigurări. Societățile de asigurări oferă servicii cu privire la care, la încheierea contractului, nu se poate afirma cu siguranță dacă, în ce măsură și când vor fi folosite de persoana asigurată. Pentru a face acest risc mai ușor de calculat și pentru a realiza produse adaptate riscului, apelarea la prognoze este indispensabilă la calcularea actuarială a primelor și a prestațiilor.

28 — Uneori se poate avea în vedere și sexul beneficiarului contractului de asigurare, care nu trebuie să fie în mod obligatoriu una și aceeași persoană cu persoana asigurată. Din motive de simplificare, vom vorbi în continuare exclusiv de persoane asigurate.

29 — Hotărârea din 13 decembrie 1984, Sermide (106/83, Rec., p. 4209, punctul 28), Hotărârea din 6 decembrie 2005, ABNA și alții (C-453/03, C-11/04, C-12/04 și C-194/04, Rec., p. I-10423, punctul 63), Hotărârea din 16 decembrie 2008, Arcelor Atlantique et Lorraine și alții (cunoscută sub denumirea „Arcelor”, C-127/05, Rep., p. I-9895, punctul 23), și Hotărârea din 7 iulie 2009, S.P.C.M. și alții (C-558/07, Rep., p. I-5783, punctul 74).

30 — Același aspect este stabilit și de Directiva 2004/113 la articolul 2 litera (a), care indică următoarea definiție pentru discriminarea directă: „situația în care o persoană este tratată, din rațiuni de sex, într-un mod mai puțin favorabil decât este, a fost sau va fi tratată o altă persoană, într-o situație comparabilă”. Și în celelalte directive antidiscriminare se regăsesc definiții corespunzătoare [a se vedea articolul 2 alineatul (2) litera (a) din Directiva 2000/43, articolul 2 alineatul (1) litera (a) din Directiva 2000/78 și articolul 2 alineatul (1) litera (a) din Directiva 2006/54].

31 — Hotărârea Arcelor (citată la nota de subsol 29, punctul 26).

45. În cazul asigurărilor de viaţă şi al asigurărilor de pensii, se are în vedere, spre exemplu, speranţa de viaţă estimată a persoanei asigurate, în cazul asigurărilor de răspundere civilă obligatorii pentru autovehicule, probabilitatea provocării de către persoana asigurată a unui accident în circulaţia pe drumuri publice, iar în cazul asigurării de sănătate, probabilitatea utilizării de către persoana asigurată a serviciilor medicale desemnate.

46. În acest scop, în mod normal, nu se emite în primul rând un pronostic individual privind persoana asigurată, ci se folosesc valori empirice. Motivaţia este în primul rând faptul că este dificil, dacă nu aproape imposibil, să se facă afirmaţii precise cu privire la riscul în materie de asigurări legat de un individ. Din acest motiv, este în principiu legitim ca, pentru estimarea riscului, în locul evaluării individuale – sau pe lângă aceasta–, să se realizeze şi o evaluare colectivă.

47. Grupurile de studiu care pot fi formate însă în acest scop se vor afla în cele din urmă întotdeauna în corelaţie cu cadrul juridic relevant. La stabilirea acestui cadru legal, care implică alegeri de natură politică, economică şi socială şi care poate impune aprecieri şi evaluări complexe, Consiliul beneficiază, în exercitarea competenţelor care îi sunt conferite, de o amplă putere de apreciere („marjă”) [32]. Numeroşi participanţi la procedură au atras în mod întemeiat atenţia asupra acestui aspect. În cadrul aprecierii sale, Consiliul poate – şi trebuie – să ţină seama şi de particularităţile specifice în materie de asigurări.

48. În orice caz, această marjă a Consiliului nu este nelimitată. În special, invocarea acesteia nu trebuie să ducă la golirea de conţinut a unui principiu fundamental al dreptului Uniunii [33]. Nu în ultimul rând, dintre aceste principii fundamentale ale dreptului Uniunii fac parte şi interdicţiile de discriminare speciale reglementate la articolul 21 alineatul (1) din Cartea drepturilor fundamentale.

49. Din acest motiv, Consiliul nu trebuie să admită, spre exemplu, rasa şi originea etnică a unei persoane ca motive de diferenţiere în materie de asigurări [34]. Într-o Uniune de drept, care şi-a declarat ca principii supreme respectarea demnităţii umane, a drepturilor

32 — Jurisprudenţă constantă; a se vedea printre altele Hotărârea Arcelor (citată la nota de subsol 29, punctul 57), Hotărârea S.P.C.M. şi alţii (citată la nota de subsol 29, punctul 42) şi Hotărârea din 8 iunie 2010, Vodafone şi alţii (C-58/08, Rep., p. I-4999, punctul 52).

33 — Hotărârea din 9 septembrie 2003, Rinke (C-25/02, Rec., p. I-8349, punctul 39). În acelaşi sens, dar cu referire la măsurile statelor membre în domeniul politicii sociale, a se vedea Hotărârea din 9 februarie 1999, Seymour-Smith şi Perez (C-167/97, Rec., p. I-623, punctele 74 şi 75), Hotărârea Kutz-Bauer (citată la nota de subsol 25, punctele 55-57), Hotărârea din 11 septembrie 2003, Steinicke (C-77/02, Rec., p. I-9027, punctul 63), şi Hotărârea din 18 ianuarie 2007, Confédération générale du travail şi alţii (C-385/05, Rep., p. I-611, punctele 28 şi 29). Curtea a procedat în mod similar într-o serie de hotărâri privind interzicerea discriminării pe criterii de vârstă; a se vedea Hotărârea din 22 noiembrie 2005, Mangold (C-144/04, Rec., p. I-9981, punctele 63-65), Hotărârea din 18 iunie 2009, Hütter (C-88/08, Rep., p. I-5325, punctele 45-50), şi Hotărârea din 19 ianuarie 2010, Kücükdeveci (citată la nota de subsol 20, punctele 38-42).

34 — În consecinţă, în Directiva 2000/43, prin care Consiliul a creat cadrul comunitar de combatere a discriminării pe criterii de rasă sau origine etnică, nu este cuprinsă nicio derogare pentru utilizarea de factori actuariali.

omului, a egalității și nediscriminarea [35], a asocia un risc diferit de îmbolnăvire de cancer de piele la culoarea pielii persoanei asigurate și, așadar, a se solicita de la aceasta o primă mai mare sau mai mică în cadrul asigurării de sănătate ar fi, cu siguranță, extrem de nepotrivit.

50. La fel de nepotrivită este și asocierea riscurilor în materie de asigurări cu sexul unei persoane. Nu există niciun motiv obiectiv pentru a presupune că interdicția comunitară a discriminării pe criterii de sex ar oferi o protecție mai redusă decât interdicția comunitară a discriminării pe criterii de rasă și de origine etnică, întrucât, la fel ca rasa și ca originea etnică, și sexul constituie o trăsătură care este legată inseparabil de persoana asigurată și asupra căreia aceasta nu are nicio influență [36]. În plus, sexul unei persoane, spre deosebire de vârstă [37], nu se supune unor schimbări naturale.

51. Din acest motiv, este logică interzicerea de principiu de către Consiliu, la articolul 5 alineatul (1) din Directiva 2004/113, a luării în considerare a sexului ca factor în calcularea primelor și a prestațiilor în domeniul asigurărilor. Nici măcar cheltuielile legate de sarcină și de maternitate, deși acestea pot surveni doar la femei, din motive biologice evidente [38], nu pot determina, potrivit articolului 5 alineatul (3) din Directiva 2004/113, în niciun caz diferențe în materie de prime și de prestații între persoanele asigurate de sex feminin și cele de sex masculin.

52. Cu toate acestea, Consiliul permite, la articolul 5 alineatul (2) din Directiva 2004/113, luarea în considerare a sexului la calcularea primelor și a prestațiilor în domeniul asigurărilor în cazul în care acesta reprezintă un factor determinant în evaluarea riscurilor pe baza datelor actuariale și statistice pertinente și precise. Dispoziția contestată nu are, așadar, în vedere – spre deosebire de articolul 5 alineatul (3) din Directiva 2004/113 – nicio diferență biologică clară între persoanele asigurate. Dimpotrivă, aceasta vizează cazuri în care diferite riscuri în domeniul asigurărilor pot fi asociate cel mult *din punct de vedere statistic* cu sexul.

53. În procedura în fața Curții au fost prezentate în acest sens ambele exemple: din punct

35 — Articolul 2 TUE în versiunea Tratatului de la Lisabona; în același sens, a se vedea articolul 6 alineatul (1) UE, citat anterior.

36 — În prezenta cauză nu facem referire la cazul special, rar, al schimbării de sex.

37 — Deși este adevărat că și vârsta este o trăsătură inseparabil legată de o persoană, totuși fiecare om parcurge de-a lungul vieții diferite stadii de vârstă. Dacă primele și prestațiile în domeniul asigurărilor ar fi calculate diferențiat după vârstă, doar acest aspect în sine nu ar da naștere la temeri privind prejudicierea asiguratului ca persoană. Oricine poate beneficia de-a lungul vieții sale, în funcție de vârstă, de produse de asigurare mai mult sau mai puțin avantajoase.

38 — Atragerea persoanelor asigurate de sex masculin în finanțarea cheltuielilor legate de sarcină și de maternitate se justifică în orice caz prin prisma principiului responsabilității: deși este adevărat că doar femeile pot rămâne însărcinate, la orice sarcină contribuie și un bărbat.

de vedere statistic, femeile au o speranță de viață mai mare decât bărbații, iar accidentele grave de circulație – din punct de vedere statistic – sunt provocate mai des de bărbați decât de femei. În plus, în ceea ce privește asigurările private de sănătate, se afirmă uneori că femeile ar folosi – din punct de vedere statistic – mai multe servicii medicale decât bărbații [39].

54. Curtea nu s-a pronunțat până în prezent în mod clar cu privire la aspectul dacă, la realizarea produselor de asigurări, diferențele dintre persoane, asociate doar din punct de vedere statistic cu sexul acestora, pot să conducă sau trebuie să conducă la un tratament diferențiat al persoanelor asigurate de sex feminin și al celor de sex masculin.

55. Desigur, în Hotărârile Neath și Coloroll Pension Trustees, Curtea a luat la cunoștință faptul că, la finanțarea sistemelor de pensii în litigiu în respectivele cauze, speranța de viață diferită a bărbaților și a femeilor a fost un factor actuarial fundamental [40]. Curtea nu s-a pronunțat însă cu privire la compatibilitatea acestui factor cu interdicția comunitară a discriminării pe criterii de sex. Dimpotrivă, aceasta a considerat că principiul egalității de remunerare prevăzut la articolul 119 alineatul (1) CEE [devenit articolul 157 alineatul (1) TFUE] *este neaplicabil*, deoarece numai contribuțiile la pensii ale angajatorului depind de factorul actuarial, nu și cele ale angajatului; din acest motiv, la acel moment nu era vizată, potrivit opiniei Curții, o remunerație în sensul dreptului Uniunii [41].

56. Totuși, Curtea a precizat *obiter dicta,* în Hotărârile Neath și Coloroll Pension Trustees, că, în ceea ce privește *contribuțiile angajaților* la sistemele de pensii ocupaționale care intră în domeniul de aplicare al articolului 119 alineatul (1) din Tratatul CEE, acestea ar trebui să aibă aceeași valoare pentru angajații de sex masculin și pentru cei de sex feminin, deoarece acestea sunt parte integrantă a remunerației [42].

57. Dacă acest lucru este în principiu valabil, jurisprudența Neath și Coloroll Pension

39 — În special, femeile ar efectua mai des examene preventive și ar consuma mai multe medicamente.

40 — Hotărârea din 22 decembrie 1993, Neath (C-152/91, Rec., p. I-6935, punctul 24), și Hotărârea din 28 septembrie 1994, Coloroll Pension Trustees (C-200/91, Rec., p. I-4389, punctul 73).

41 — Hotărârea Neath (punctele 26-34) și Hotărârea Coloroll Pension Trustees (punctele 75-85), citate la nota de subsol 40.

42 — Hotărârea Neath (punctul 31 a doua teză) și Hotărârea Coloroll Pension Trustees (punctul 80 a doua teză), citate la nota de subsol 40.

Trustees se apropie mai degrabă de concluzia conform căreia interdicția comunitară a discriminării pe criterii de sex se opune utilizării unor diferențe pur statistice între bărbați și femei în ceea ce privește riscurile în domeniul asigurărilor.

58. Acest aspect ar trebui să servească drept fundament și pentru prezenta cauză.

59. În domeniul de aplicare al interdicției comunitare a discriminării, datele statistice pot sugera, într-adevăr, conform unei jurisprudențe constante, existența unei *discriminări indirecte* [43]. Curtea nu a acceptat totuși încă niciodată, după toate aparențele, statistici ca element unic de legătură – și astfel, în cele din urmă, ca justificare – pentru o *diferență directă de tratament*.

60. Această atitudine reținută a Curții poate fi corelată cu poziția privilegiată de care se bucură interdicția discriminării pe criterii de sex în dreptul Uniunii. O diferență directă de tratament pe criterii de sex este permisă – cu excepția măsurilor specifice de promovare în favoarea persoanelor care aparțin unei grupe defavorizate („*affirmative action*”) [44] – numai atunci când se poate stabili cu certitudine că există între bărbați și femei diferențe relevante care impun un astfel de tratament.

61. Însă tocmai această certitudine lipsește atunci când se calculează în mod diferențiat pentru bărbați și pentru femei primele și prestațiile în domeniul asigurărilor, individual sau, în orice caz, prin fundamentarea decisivă pe statistici. În acest caz, se presupune în mod global că – astfel cum reiese doar din statistici – speranța de viață diferită la persoanele asigurate de sex masculin și la cele de sex feminin, predispoziția diferită pentru risc în trafic și tendința diferită de folosire a serviciilor medicale s-ar datora în mod determinant sexului acestora.

62. Într-adevăr, există numeroși alți factori – astfel cum a susținut Test-Achats,

43 — A se vedea, spre exemplu, Hotărârea din 13 iulie 1989, Rinner-Kühn (171/88, Rec., p. 2743, punctele 11 și 12), Hotărârea din 11 septembrie 2003, Steinicke (citată la nota de subsol 33, punctele 56 și 57), Hotărârea din 13 ianuarie 2004, Allonby (C-256/01, Rec., p. I-873, punctele 75 și 81), și Hotărârea din 12 octombrie 2004, Wippel (C-313/02, Rec., p. I-9483, punctul 43).

44 — A se vedea articolul 3 alineatul (3) TUE, noua versiune, articolul 8 TFUE și articolul 157 alineatul (4) TFUE.

fără a fi contrazisă cu privire la acest aspect – care joacă un rol important la aprecierea riscurilor amintite în domeniul asigurărilor. Astfel, spre exemplu, speranța de viață a persoanelor asigurate, care ne interesează în prezenta cauză, este influențată puternic de condițiile economice și sociale, precum și de obiceiurile individuale de viață (de exemplu, tipul și volumul activității profesionale exercitate, mediul familial și social, obiceiurile alimentare, consumul de stimulente [45] și/sau de droguri, activitățile de relaxare, activitatea sportivă).

63. Având în vedere schimbările sociale și, ca rezultat, pierderea importanței modelelor tradiționale de urmat, efectele factorilor comportamentali asupra sănătății și a speranței de viață a unei persoane nu mai pot fi clar asociate cu sexul acesteia. Pentru a indica numai câteva din exemplele menționate anterior: atât femeile, cât și bărbații execută astăzi activități profesionale exigente și uneori deosebit de stresante, reprezentanții ambelor sexe consumă în cantități semnificative stimulente, iar tipul și sfera de acoperire a activităților sportive a persoanelor nu pot fi asociate de la bun început cu unul dintre sexe.

64. Din considerentele Directivei 2004/113 nu reiese că aceste circumstanțe ar fi fost luate în seamă, fie și sumar, de către Consiliu [46].

65. Permițând pur și simplu, precum Consiliul la articolul 5 alineatul (2) din Directiva 2004/113, să se perpetueze diferențieri între persoanele asigurate doar pe baza sexului persoanelor vizate sau cel puțin într-un mod determinant în funcție de acest criteriu, nu se acordă atenția cuvenită complexității acestei problematici, chiar dacă în acest sens au fost ridicate anumite piedici („factor determinant", „diferențe proporționale", „date […] pertinente și precise" care sunt publicate și actualizate periodic).

66. Trebuie admis că o diferențiere pe criterii de sex în ceea ce privește produsele de asigurare se transpune deosebit de ușor în practică. Înregistrarea și evaluarea corectă a condițiilor economice și sociale, precum și a obiceiurilor de viață ale asiguraților este, dimpotrivă, mai complicată și poate fi mai greu examinată, având în vedere că, în timp, acești factori sunt supuși schimbării. Însă doar dificultățile practice nu justifică luarea în considerare, într-o anumită măsură, din motive de comoditate, a sexului persoanei asigurate drept criteriu de diferențiere.

45 — În special tutun, băuturi alcoolice, cafea și ceai.

46 — A se vedea în special considerentul (19) al Directivei 2004/113.

67. Invocarea sexului unei persoane drept *criteriu de rezervă* pentru alte caracteristici de diferențiere nu este compatibilă cu principiul egalității de tratament între bărbați și femei, întrucât în acest mod nu se poate garanta fundamentarea exclusiv pe criterii obiective, care nu au nimic de a face cu discriminarea pe criterii de sex, a unor prime și prestații de asigurări diferite pentru persoane asigurate de sex masculin și de sex feminin.

68. Considerațiile pur financiare, precum pericolul majorării primelor pentru o parte dintre persoanele asigurate sau chiar pentru toate persoanele asigurate, invocat de câțiva participanți la procedură, nu reprezintă în niciun caz un motiv obiectiv care să permită diferența de tratament pe criterii de sex [47]. În plus, este ușor să se admită că, fără o clauză derogatorie precum articolul 5 alineatul (2) din Directiva 2004/113, primele ar fi mai mari decât sunt în prezent pentru unele persoane asigurate; dar acestora ar trebui să le corespundă în mod normal prime mai mici pentru persoanele asigurate de sex opus. În orice caz, niciunul dintre participanții la procedură nu a afirmat că prin introducerea așa-numitelor tarife unisex ar rezulta un pericol serios pentru echilibrul financiar al sistemelor private de asigurări.

69. În acest condiții considerăm, la fel ca avocatul general Van Gerven înaintea noastră [48], că utilizarea factorilor actuariali întemeiați pe criterii de sex nu este compatibilă cu principiul egalității de tratament între bărbați și femei.

70. În orice caz, propunem Curții, din acest motiv, ca articolul 5 alineatul (2) din Directiva 2004/113 să fie declarat nevalid din cauza încălcării interdicției de discriminare pe criterii de sex, consacrată în drepturile fundamentale. Cu o astfel de hotărâre, Curtea s-ar afla într-o companie aleasă: de mai bine de treizeci de ani, Curtea Supremă de Justiție a Statelor Unite ale Americii a hotărât, în ceea ce privește asigurările de pensii, că Civil Rights Act (Legea drepturilor civile) din 1964 interzice un tratament diferit pe criterii de sex al persoanelor asigurate [49].

47 — A se vedea în acest sens Hotărârea Roks (citată la nota de subsol 25, punctul 36), Hotărârea Schönheit și Becker (citată la nota de subsol 25, punctul 85), Hotărârea Steinicke (citată la nota de subsol 33, punctul 66), precum și Hotărârea din 10 martie 2005, Nikoloudi (C-196/02, Rec., p. I-1789, punctul 53).

48 — Concluziile conexate ale avocatului general Van Gerven prezentate la 28 aprilie 1993 în cauza Ten Oever și alții (C-109/91, C-110/91, C-152/91 și C-200/91, Rec., p. I-4879, punctele 34-39). În cauza Lindorfer/Consiliul (citată la nota de subsol 26), discutată de unele părți la procedură, nici avocatul general Jacobs (Concluziile prezentate la 27 octombrie 2005, punctul 70), nici avocatul general Sharpston (Concluziile prezentate la 30 noiembrie 2006, punctul 46) nu au analizat mai detaliat problema care ne interesează aici și, în cele din urmă, au lăsat-o deschisă.

49 — Hotărârea United States Supreme Court din 25 aprilie 1978, City of Los Angeles v. Manhart (435 U.S. 702 [1978]), și Hotărârea din 6 iulie 1983, Arizona Governing Comm. v. Norris (463 U.S. 1073 [1983]).

71. În schimb, nu este necesar să se declare nevaliditatea totală a Directivei 2004/113. Desigur, anularea izolată a unei dispoziţii individuale a directivei nu este permisă dacă această dispoziţie este inseparabil legală de restul directivei; în acest caz, tocmai anularea parţială a acestei directive ar modifica substanţa reglementărilor vizate de aceasta, modificări care incumbă doar legiuitorului comunitar [50]. În prezenta cauză, ca răspuns la întrebarea noastră expresă, niciunul dintre participanţii la procedură, în special Consiliul, ca autor al Directivei 2004/113, nu a contestat faptul că articolul 5 alineatul (2) reprezintă o parte separabilă a acestei directive şi astfel poate fi declarat în mod izolat ca nevalid. Nu în ultimul rând, această afirmaţie este susţinută de faptul că articolul 5 alineatul (2) nici nu a fost prevăzut iniţial şi a fost introdus în Directiva 2004/113 doar ulterior, în cursul procesului legislativ.

72. În cazul în care Curtea ar considera că articolul 5 alineatul (2) din Directiva 2004/113 este valid, dispoziţia ar trebui interpretată în mod restrâns, ca dispoziţie derogatorie. Respectarea condiţiilor prevăzute de aceasta pentru recurgerea la date actuariale şi statistice în funcţie de sex ar trebui controlată periodic şi cu strictеţe de autorităţile naţionale competente în ceea ce priveşte principiul egalităţii de tratament între bărbaţi şi femei [51].

4. În legătură cu limitarea în timp a efectelor hotărârii

73. Tratatele nu stabilesc în mod expres consecinţele care rezultă în urma unei declarări a nevalidităţii pronunţate în cadrul procedurii preliminare. Având în vedere însă că trimiterea preliminară în aprecierea validităţii şi acţiunea în anulare constituie două modalităţi complementare de control al legalităţii actelor adoptate de instituţiile comunitare prevăzute de tratate [52], este în spiritul unei jurisprudenţe constante să se stabilească consecinţele unei declarări a nevalidităţii prin analogie cu dispoziţiile aplicabile hotărârilor în anulare, consacrate în articolele 264 TFUE şi 266 TFUE [53].

50 — A se vedea, spre exemplu, Hotărârea din 5 octombrie 2000, Germania/Parlamentul European şi Consiliul (C-376/98, Rec., p. I-8419, punctul 117), Hotărârea din 24 mai 2005, Franţa/Parlamentul European şi Consiliul (C-244/03, Rec., p. I-4021, punctele 15, 19 şi 20), şi Hotărârea Reîntregirea familiei (citată la nota de subsol 22, punctele 27 şi 28).

51 — În acest context, prezintă relevanţă faptul că statele membre nu au numai obligaţia de a interpreta dreptul lor naţional într-un mod conform dreptului comunitar, ci şi de a asigura că nu se vor întemeia pe o interpretare a unui text de drept derivat care ar intra în conflict cu drepturile fundamentale protejate de ordinea juridică comunitară sau cu alte principii generale de drept comunitar (Hotărârea Ordre des barreaux francophones et germanophone şi alţii, citată la nota de subsol 9, punctul 28).

52 — Hotărârea din 8 februarie 1996, FMC şi alţii (C-212/94, Rec., p. I-389, punctul 56), şi Hotărârea din 25 iulie 2002, Unión de Pequeños Agricultores/Consiliul (C-50/00 P, Rec., p. I-6677, punctul 40).

53 — Hotărârile din 15 octombrie 1980, Providence agricole de la Champagne (4/79, Rec., p. 2823, punctele 44 şi 45), Maïseries de Beauce (109/79, Rec., p. 2883, punctele 44 şi 45) şi Roquette Frères (145/79, Rec., p. 2917, punctele 51 şi 52), precum şi Hotărârea din 29 iunie 1988, Van Landschoot (300/86, Rec., p. 3443, punctul 24), Hotărârea din 8 noiembrie 2001, Silos (C-228/99, Rep., p. I-8401, punctul 35), şi Hotărârea din 22 decembrie 2008, Regie Networks (C-333/07, Rep., p. I-10807, punctul 121).

74. În consecință, o hotărâre a Curții prin care, în cadrul procedurii preliminare, se constată nevaliditatea unui act are, în principiu, un efect retroactiv, la fel ca o hotărâre în anulare [54]. În plus, constatarea nevalidității unui act al unei instituții constituie un motiv suficient pentru fiecare instanță de a considera la rândul său, în vederea adoptării unei hotărâri, actul respectiv ca fiind nevalid [55].

75. În temeiul principiului juridic exprimat la articolul 231 alineatul (2) TFUE, revine Curții, care dispune de o putere discreționară în acest sens, libertatea de a determina concret efectele actului juridic în litigiu care trebuie menținute, în cazul în care estimează că acest lucru este necesar [56].

76. În trecut, Curtea a făcut uz de această opțiune, în special atunci când considerente imperioase de securitate juridică privitoare la totalitatea intereselor aflate în joc în cauzele respective impuneau acest lucru [57], nu în ultimul rând, ținând seama de efectele asupra drepturilor operatorilor economici ale unei eventuale declarări a nulității sau a nevalidității [58]. Aceste considerații pot fi invocate cu succes și în speță.

77. Astfel cum a remarcat în special guvernul Regatului Unit, de la intrarea în vigoare a Directivei 2004/113 au fost încheiate nenumărate, probabil milioane de contracte de asigurări, care se întemeiază pe evaluări ale riscului pe criterii de sex, părțile bazându-se pe valabilitatea dispozițiilor dreptului național în sensul articolului 5 alineatul (2) din Directiva 2004/113.

78. Din motive de securitate juridică, efectele articolului 5 alineatul (2) din Directiva 2004/113 ar trebui, așadar, menținute în vigoare sub două aspecte.

79. Pe de o parte, diferențele pe criterii de sex în ceea ce privește primele și prestațiile în domeniul asigurărilor din trecut nu ar trebui puse în discuție. Declararea nevalidității articolului 5 alineatul (2) din Directiva 2004/113 ar trebui, prin urmare, să producă efecte numai pentru viitor.

54 — Hotărârea din 26 aprilie 1994, Roquette Frères (C-228/92, Rec., p. I-1445, punctul 17), și Hotărârea FMC și alții (citată la nota de subsol 52, punctul 55); în legătură cu efectele retroactive ale hotărârilor în anulare, a se vedea mai recent Hotărârea din 12 februarie 2008, CELF și ministre de la Culture et de la Communication (cunoscută sub denumirea „CELF", C-199/06, Rep., p. I-469, punctele 61 și 63).

55 — Hotărârea din 13 mai 1981, International Chemical Corporation (66/80, Rec., p. 1191, punctul 13), și Ordonanța din 8 noiembrie 2007, Fratelli Martini și Cargill (C-421/06, punctul 54).

56 — Hotărârea din 27 februarie 1985, Produits de maïs (112/83, Rec., p. 719, punctul 18), și Hotărârea din 15 ianuarie 1986, Pinna (41/84, Rec., p. 1, punctul 26).

57 — Hotărârea Pinna (citată la nota de subsol 56, punctele 26-28), Hotărârea Silos (citată la nota de subsol 53, punctul 36), Hotărârea din 10 martie 1992, Lomas și alții (C-38/90 și C-151/90, Rec., p. I-1781, punctul 24), și Hotărârea Régie Networks (citată la nota de subsol 53, punctul 122).

58 — Hotărârea din 30 septembrie 2003, Germania/Comisia (C-239/01, Rec., p. I-10333, punctul 78); în cele din urmă, pe astfel de considerente se fundamentează Hotărârea Defrenne II (citată la nota de subsol 23, punctele 69-75), Hotărârea din 17 mai 1990, Barber (C-262/88, Rec., p. I-1889, în special punctele 40-45), și Hotărârea Régie Networks (citată la nota de subsol 53, punctul 123 prima teză).

80. Pe de altă parte, statelor membre ar trebui să li se acorde un interval rezonabil pentru a transpune în dreptul național consecințele rezultate din nevaliditatea articolului 5 alineatul (2) din Directiva 2004/113. În mod similar, și societăților de asigurare ar trebui să li se acorde o perioadă de tranziție, în care să se adapteze la noile condiții-cadru legale și să își ajusteze produsele în mod corespunzător. Având în vedere aspectul stabilit chiar de legiuitorul Uniunii la articolul 5 alineatul (1) din Directiva 2004/113, considerăm că o perioadă de tranziție de trei ani este adecvată [59]. Această perioadă ar începe cu ziua pronunțării hotărârii Curții în prezenta cauză.

81. La expirarea acestei perioade de tranziție, toate primele de asigurare viitoare, a căror calculare se întemeiază în prezent pe diferențieri după criterii de sex, precum și prestațiile finanțate din noile prime ar trebui realizate fără a se face diferențieri în funcție de sex. Acest aspect va trebui să se aplice și contractelor de asigurare existente. Nu ar fi justificată interzicerea permanentă a compensării ce li se cuvine persoanelor asigurate discriminate, care au încheiat în trecut un contract de asigurare de viață, spre exemplu, având în vedere că durata de valabilitate a acestor contracte mai poate include în numeroase cazuri încă mulți ani [60]. În niciun caz, principiul general comunitar al neretroactivității nu interzice aplicarea unei situații juridice noi efectelor viitoare ale unei situații existente [61].

82. Conform jurisprudenței constante, limitarea în timp a efectelor hotărârii nu ar trebui să se aplice decât pentru persoanele care, înainte de data pronunțării hotărârii Curții în prezenta cauză, au formulat o acțiune sau au introdus o cale de atac echivalentă, potrivit dreptului național aplicabil [62].

59 — Data de 21 decembrie 2007, la care se face referire la articolul 5 alineatul (1) din Directiva 2004/113, este situată exact la trei ani de la momentul intrării în vigoare a Directivei 2004/113, la 21 decembrie 2004 (data publicării în *Jurnalul Oficial al Uniunii Europene*; a se vedea articolul 18 din directivă).

60 — În cauza Barber (citată la nota de subsol 57, punctul 44), Curtea exclude astfel în totalitate de la efectele hotărârii numai „situațiile juridice care și-au produs toate efectele în trecut". În același sens a fost întocmit așa-numitul „Protocol Barber" (în prezent, Protocolul nr. 33 privind articolul 157 TFUE, JO 2010, C 83, p. 319), care exclude numai prestațiile „în cazul și în măsura în care acestea pot fi atribuite unor perioade de muncă anterioare datei de 17 mai 1990", așadar, înainte de data pronunțării Hotărârii Barber.

61 — Hotărârea din 5 decembrie 1973, SOPAD (C-143/73, Rec., p. 1433, punctul 8), Hotărârea din 29 ianuarie 2002, Pokrzeptowicz-Meyer (C-162/05, Rec., p. I-1049, punctul 50), și Hotărârea din 6 iulie 2010, Monsanto Technology (C-428/08, Rep., p. I-6765, punctul 66).

62 — Hotărârea Pinna (citată la nota de subsol 56, punctul 30) și Hotărârea Régie Networks (citată la nota de subsol 53, punctul 127); în același sens, Hotărârea Defrenne II (citată la nota de subsol 23, punctul 75) și Hotărârea Barber (citată la nota de subsol 58, punctul 44).

B — *Cu privire la a doua întrebare preliminară*

83. Prin intermediul celei de a doua întrebări, care este abordată în sens mai restrâns decât prima, Cour constitutionnelle din Belgia urmărește să afle dacă există eventuale obiecții în ceea ce privește conformitatea cu drepturile fundamentale a articolului 5 alineatul (2) din Directiva 2004/113 chiar și atunci când utilizarea acestuia este limitată la *contractele de asigurare de viață*. Contextul celei de a doua întrebări este reprezentat de faptul că legiuitorul belgian a făcut uz de dispoziția derogatorie de la articolul 5 alineatul (2) din Directiva 2004/113 numai pentru acest tip de contracte de asigurări.

84. Cea de a doua întrebare este adresată pentru cazul în care răspunsul la prima întrebare preliminară ar fi negativ, astfel cum am propus și noi, deoarece s-ar presupune o încălcare a interdicției discriminării pe criterii de sex prin intermediul articolului 5 alineatul (2) din Directiva 2004/113. Cea de a doua întrebare va fi examinată în acest sens.

85. Cu toate acestea, nu remarcăm niciun aspect care ar susține în mod obligatoriu, în cazul specific al contractelor de asigurări de viață, o elaborare după criterii de sex a primelor și a prestațiilor în domeniul asigurărilor. În cazul asigurărilor de viață, speranța estimată de viață a persoanei asigurate reprezintă un factor central de risc. Am amintit deja în legătură cu prima întrebare faptul că, în speță, în scopul evaluării riscului, nu se pot lua în considerare în mod global diferențe între persoanele asigurate de sex masculin și cele de sex feminin fondate doar pe statistici [63].

86. Din niciunul dintre argumentele invocate în prezenta procedură nu rezultă o particularitate a asigurărilor de viață în raport cu alte tipuri de asigurări în cadrul cărora, în mod obișnuit, evaluarea riscului se realizează după criterii de sex. Din acest motiv, potrivit informațiilor de care dispune Curtea, nu există nici un motiv pentru a aprecia a doua întrebare, în ceea ce privește conținutul său, în mod diferit de prima întrebare. Așadar, la cea de a doua întrebare adresată de Cour constitutionnelle din Belgia se va da un răspuns afirmativ.

63 — A se vedea în acest sens în special punctele 61-68 din prezentele concluzii.

VI — Concluzie

87. Având în vedere argumentele prezentate, propunem Curții să răspundă cererii de pronunțare a unei hotărâri preliminare a Cour constitutionnelle din Belgia după cum urmează:

„1) Articolul 5 alineatul (2) din Directiva 2004/113 este nevalid.

2) Efectele dispoziției declarate nevalide vor fi menținute până la expirarea unei perioade de trei ani de la pronunțarea hotărârii Curții în prezenta cauză. Această situație nu se aplică persoanelor care au formulat o acțiune sau au introdus o cale de atac echivalentă, potrivit dreptului național aplicabil, înainte de data la care s-a pronunțat hotărârea Curții în prezenta cauză."